

Kostbare zending: reflecties vanuit een theologie van vervolging

Willem van der Deijl, programma coördinator bij de NZR, maart 2024

Inleiding

In september 2023 heeft een NZR een bezinning gefaciliteerd rondom het thema ‘kostbare zending’. In die bezinning zijn veel belangrijke vragen op tafel gelegd waarover het laatste woord nog niet gezegd is. Hoe hoog is de prijs die gevraagd mag worden voor het werk van de zending, voor de navolging van Christus? Van wie mag welke prijs worden gevraagd: van de zendingswerker, haar/zijn familie, van lokale medewerkers of mensen die tot geloof komen? En wie beslist daarover, op grond van welke overwegingen? Welke weg wijst iemands geloof daarin?

In deze bijdrage wil ik nog een ander perspectief toevoegen aan de bezinning. Ik geloof dat er zoiets bestaat als een evangelicale theologie van vervolging, een discours dat gevoerd is vanuit met name de Lausanne-beweging en de World Evangelical Alliance (WEA). Deze bezinning op vervolging en zending helpt ons verder in de vragen rond *costly mission*.ⁱ

Een eerste behulpzaam onderscheid dat ons vanuit dit discours wordt aangereikt is de notie, dat we verschillende vormen onderscheiden van lijden dat christenen ondergaan.ⁱⁱ Christenen lijden:

1. *in* de wereld op dezelfde wijze als alle andere mensen, als ze te maken hebben met ziekte, armoede, oorlog – de *human condition*;
2. *met* de wereld, als ze mededogen hebben met de wereld zoals God dat heeft;
3. *voor* de wereld, als ze ervoor kiezen om dienend in deze wereld te staan;
4. *vanwege* de wereld, als ze verworpen of zelfs vervolgd worden om hun geloof.

Zending heeft per definitie te maken met de dynamiek die plaatsvindt op het grensvlak tussen het evangelie en andere godsdiensten en levensovertuigingen. In die dynamiek is niet alleen de intentie van belang van de kerk-in-zending om met en voor de wereld te lijden door zelfopofferende liefde, maar is ook de tegenstand vanuit de wereld een wezenlijk aspect van kostbare zending. In de wereldzending is veel aandacht voor wat wel wordt aangeduid als (voor het evangelie) onbereikte bevolkingsgroepen. Deze wonen in gebieden die het moeilijkst toegankelijk zijn, waar andere wereldgodsdiensten het meest krachtig aanwezig zijn en waar de meeste weerstand tegen het evangelie wordt ervaren. Een theologie van vervolging helpt om te wegen hoe kostbaar zending mag zijn.

Een theologie van vervolging

Sinds het begin van deze eeuw heeft in de wereldwijde evangelicale beweging een begin van theologische reflectie plaatsgevonden die voortkwam uit de ervaringen van de vervolgte kerk, waartoe volgens Open Doors meer dan 360 miljoen gelovigen moeten worden gerekend. In deze conversatie zijn de Lausanne-beweging en de WEA leidend geweest. Verschillende conferenties, consultaties en publicaties uit deze kringen droegen bij aan de ontwikkeling van een evangelicale theologie van lijden, vervolging en martelaarschap.ⁱⁱⁱ Uit deze theologische conversatie klinkt de ongerustheid dat de kerk, zowel westers als niet-westers, niet toegerust is voor situaties van vervolging, en dat dit met name schadelijk is voor de missionaire getuigende kracht van de kerk. De kerken van het globale Zuiden zijn vertrouwd met machteloosheid, lijden en vervolging. Toch is ook daar een theologie van vervolging vaak nauwelijks ontwikkeld.

Twee zendingsleiders uit Brazilië schrijven daarover het volgende: Geglobaliseerd consumentisme en gemakzucht brengen ook in het Zuiden een streven naar geluk in termen van welvaart, veiligheid en genot. Dit leidt soms tot het uitdrijven van de demonen van het lijden als abnormale verstoringen van het leven. Dit sluit aan bij de animistische wortels van veel bevolkingsgroepen in het Zuiden, en wordt

ook weerspiegeld door de populaire dualistische spiritualiteit in de steden. Het lijden wordt gezien als inherent kwaad, een uitwerking van de vloek en niet een teken van zegen, een middel van straf en niet van reiniging. Deze theologische verstoring heeft een verwoestend effect op hoe veel kerken hun roeping zien. Er is weinig focus voor het evangeliseren onder onbereikte groepen. Dat vraagt immers een grote mate van bereidheid om uit de comfortzone te komen, en het vraagt een hoog niveau van kosten, risico en lijden.^{iv}

Rose Dowsett scheef als lid van de *Mission Commission* van de *World Evangelical Alliance* dat veel kerken van het Zuiden een gemengde erfenis hebben. Aan de ene kant hebben ze soms hun veiligheid gezocht onder de vleugels van koloniale politieke machten. Aan de andere kant hebben veel christenen zich begeven aan het voorfront van profetisch protest tegen machtsmisbruik en hebben daarvoor hun prijs betaald. Ook al hebben steeds minder kerken banden met imperiale machten, toch dissociëren veel zuidelijke kerken zich helaas niet van wereldlijke macht. Maar ook de kerken van het Noorden ontdekken aan het begin van de 21^e eeuw opnieuw wat het betekent om te opereren zonder bescherming van de overheid. Met seculier humanisme als de *default position* voor Europese overheden, kunnen Europese christenen zichzelf gaan terugvinden in omstandigheden die meer gelijkenis vertonen met de pre-Constantijnse tijd dan met enige andere tijd daarna.^v

In 2009 vond een consultatie plaats in Bad Urach (Duitsland), die resulteerde in de *Bad Urach Statement*, een uitgebreide theologische verklaring, waarin onder andere wordt benadrukt dat er een nauwe relatie is tussen het lijden van de kerk en haar zending. Als reden voor de Bad Urach consultatie werd dit geschreven: 'Het overwicht van welvaartstheologieën in delen van de evangelicale en pinksterbewegingen dreigt afbreuk te doen aan bereidheid van de kerk tot het lijden dat verbonden is met haar zending in de wereld. Dit kan ook leiden tot gebrek aan solidariteit met de lijdende delen van Christus' lichaam. Al decennia vragen evangelicale christenen uit het Zuiden om een theologie van de weg van het kruis, die zich diepgaand bezighoudt met lijden, vervolging en martelaarschap. Er zijn verschillende typen van zulke theologieën in andere stromingen van het christendom, met bevrijdingstheologische, rooms-katholieke, orthodoxe of andere invloedsferen. Van hun inzichten kan veel worden geleerd, maar evangelicals hanteren soms andere paradigma's en standpunten. Het is passend om te constateren dat vervolgte christenen vaak (soms al eeuwenlang) leven vanuit een impliciete theologie van lijden met Christus, maar dat deze recentere conversatie rond theologie van lijden, vervolging en martelaarschap een aanzet is om deze theologie meer expliciet te doordenken.

Delen in Christus' lijden

Deze theologische conversatie weerspiegelt de geloofsbeleving van veel vervolgte christenen dat ze in hun lijden één zijn met Christus, die voor ons leed en stierf. Ze weerspiegelt de nieuwtestamentische boodschap, in de woorden van Jezus en die van de apostelen, dat deze weg van Christus niet buiten zijn volgelingen om gaat, maar dat zij door Hem worden meegenomen in die weg van lijden, sterven en opstaan. In de beleving van talloze verdrukte christenen wordt het christelijke leven getekend door dit bijbelse motief: nu lijden, straks heerlijkheid; nu vernedering, straks eer; nu verdriet, straks troost. Nu verliezen we het leven, straks zullen we met Christus opstaan. Het lijden wordt als een geestelijke realiteit geduid. Het gaat om 'deel heb(ben) aan Christus' lijden' (1 Petrus 4:13). Het is niet alleen óns lijden, maar het is lijden mét Christus – 'om ook met Hem te kunnen delen in Gods luister' (Romeinen 8:17). In verschillende van zijn brieven duidt Paulus dit aan als 'delen in het lijden van Christus'.^{vi} Het lijden en sterven van Jezus was historisch en eenmalig, en toch hadden de eerste christenen een besef dat ze deelden in dat lijden. En hun rauwe ervaring en geestelijke duiding daarvan wordt tot op de dag van vandaag gedeeld door veel vervolgte christenen.

Een kenmerkend citaat uit de genoemde *Bad Urach Statement* verwoordt goed de essentie van deze theologie van vervolging: 'Het gegeven dat Hij stierf in onze plaats (als substituut) weersprekt niet dat

Hij ons tegelijk als vertegenwoordiger een model gaf om na te volgen, een patroon van dienst waarin wij worden uitgenodigd om deel te hebben in het lijden van Christus omwille van zijn naam. Het lijden van christenen voor Christus is daarom een voortzetting van het lijden van Christus, en ontvangt van Hem zijn merkteken.^{vii}

Participatietheologie

Interessant is, dat deze hermeneutiek van de theologie van vervolging (een internationale theologie van de praktijk) verrassend aansluit bij de inzichten van de participatietheologie (een westerse academische theologie). Participatietheologie is de nieuwtestamentische wetenschap die voortbouwt op het zogenaamde nieuwe perspectief op Paulus, dat wil zeggen, het besef dat het centrale thema in de brieven van Paulus niet rechtvaardiging is, maar het bredere thema van het in-Christus-zijn. Deel van het betekenisveld van deze participatie in Christus is de *narratieve* participatie, zoals bijvoorbeeld doorklinkt in deze woorden van de Amerikaanse nieuwtestamenticus Michael J. Gorman: 'Christenen delen in Christus, in Zijn verhaal van dood en opstanding, en het traject van Jezus' eigen verhaal (van vernedering naar verhoging, van lijden naar glorie) wordt daarmee ook het fundamentele verhaal voor elke gelovige.' Deze narratieve participatie kan een belangrijke correctie of aanvulling zijn op een versmalde geloofsbeleving waarin de notie van Christus' plaatsvervangend lijden gelovigen vrijwaart van een lijden met, voor of vanwege de wereld. In de woorden van Gorman: 'Paulus roept mensen op om niet alleen in Jezus Christus te geloven, maar om deel te worden van een gemeenschap, het lichaam van Christus, die Hem in de wereld reïncarneert. Zijn verhaal wordt ons verhaal, en als dat gebeurt, dan zijn we getuigen – in woord en daad – van het evangelie van de gekruisigde en opgestane Christus.'

In de theologie van Gorman heeft dit duidelijke missionaire implicaties. De openbaring van Jezus Christus is kruisvormig, schrijft hij, en daarom is ook het christelijke leven waartoe Hij ons roept kruisvormig. Als de gemeenschap van mensen die in Jezus Christus leven en in wie Hij leeft, zijn we geroepen om het evangelie te belichamen, en om zo de zelfontledigende en leven-gevende dood van Jezus Christus te delen met de wereld. Als we door Hem participeren in God, delen we ook in zijn missie in deze wereld. Een kerk die het evangelie belichaamt, verkondigt het evangelie in woord en daad, ook in daden van lijden. Dit lijden vloeit immers voort uit het getrouwe, tegenculturele getuigenis van de kerk in de publieke sfeer: een Christusgelijkvormige kerk is een gehoorzame kerk, zelfs tot het punt van lijden met en als Jezus Christus. Lijden voor het evangelie van het kruis dient om de leven-gevende, liefdevolle dood van Jezus aan het kruis uit te breiden tot degenen die de grote waarde ervan nog niet kennen.

Implicaties voor een zendingstheologie

Uit het voorgaande blijkt al dat een theologie die het delen in Christus' lijden thematiseert implicaties heeft voor de theologie en praktijk van zending. *Understanding Christian Mission*, een handboek over de geschiedenis en theologie van de zending, geschreven door de Amerikaan Scott W. Sunquist, heeft als ondertitel '*Participation in Suffering and Glory*'.^{viii} Door dat patroon thematisch te maken voor zending onderschrijft Sunquist de visie dat het lijden van de kerk geen vermijdelijk noodlot is, maar wezenlijk hoort bij Gods missie in deze wereld. Dat is een essentie die de eens sterke en trotse kerk van het westerse imperialisme opnieuw heeft moeten leren, door breekbaar te worden als een 'aarden vat', schrijft hij.

Paulus' woorden over de schat in een aarden pot (2 Korintiërs 4:7) worden ook door Lesslie Newbigin (1909 – 1998) aangehaald als 'een klassieke definitie van zending': 'Voortdurend worden wij levenden omwille van Jezus aan de dood prijsgegeven, opdat in ons sterfelijke bestaan ook het leven van Jezus zichtbaar wordt. Zo is in ons de dood werkzaam, en in u het leven.' (4:11-12) Newbigin: 'Paulus' apostolaat is, zoals hij het hier vertolkt, het meedragen van het verzoenend lijden van Jezus in het

alledaagse leven van de wereld. Pas als hij werkelijk deelheeft aan het lijden van Jezus, kan hij voor anderen de drager van het opstandingsleven van Jezus zijn.’ Die twee kanten van het verhaal zijn essentieel voor Newbiggin: ‘Het kruis is niet een vernederende onderwerping aan de macht van het kwaad. Het is de prijs die betaald wordt voor een zegevierende confrontatie met de machten van het kwaad.’^{ix} Zending in het voetspoor van Christus is daarom de confrontatie met de machten van het kwaad, in volledige kwetsbaarheid, zodat de uiteindelijke overwinning niet van ons is maar van God. Newbiggin was een prominente stem in de fundamentele heroriëntatie op zending in de postkoloniale werkelijkheid. In een van zijn Bijbelstudies bespreekt hij Johannes 20:19-23, waar de opgestane Heer de leerlingen zijn wonden toont, en hen uitzendt ‘zoals de Vader (Hem) heeft uitgezonden’ (20:21). ‘Zoals’, dat wil zeggen, dezelfde littekens die Christus herkenbaar maakten, zullen ook de kerk in de wereld herkenbaar maken als het lichaam van Christus. Newbiggin vindt het opmerkelijk dat dit aspect van het Bijbelse onderricht zo verwaarloosd is in de zendingsleer van de laatste tweehonderd jaar, en dat zending vaak vanuit een triomfantelijke houding werd bedreven.

Zoals hierboven genoemd hebben kerk en zending in de situatie van *frontier mission* het meest pregnant te maken met weerstand tegen het evangelie. Zending in deze contexten vraagt zelfopofferende boodschappers. Die zelfopoffering wordt niet alleen gevraagd van de zendeling, maar ook van hen die tot geloof komen en soms levensgevaar lopen. Zendingen die niet bereid zijn deze consequentie te aanvaarden doen afbreuk aan hun getuigenis. ‘Zendingen hebben ons aangeleerd om bang te zijn’, werd vaak opgemerkt in een onderzoek waarin nieuwe gelovigen in een islamitische context aan het woord kwamen.^x Alleen als de boodschapper van het evangelie bereid is om zelf mee te lijden met de nieuwe gelovigen geeft dat geloofwaardigheid aan de boodschapper én de boodschap. Vanuit de conversatie rond de theologie van vervolging werd daarom opgemerkt dat westerse kerken een missiologie van lijden nodig hebben: durven ze hun zendingswerkers uit te zenden om een geloof te verspreiden dat vol is van opoffering en lijden op een manier die in het Westen zelf onbekend is en vermeden wordt? In de theologie van vervolging worden de volgende woorden van John Stott meermalen aangehaald:

‘The place of suffering in service and of passion in mission is hardly ever taught today. But the greatest single secret of evangelistic or missionary effectiveness is the willingness to suffer and die... But the servant must suffer if he is to bring light to the nations, and the seed must die if it is to multiply.’^{xi}

Lijden als vorm van zending

Het lijden en de zwakheid van de kerk zijn niet alleen een gevolg van zending, maar zijn zelf een vorm van zending, zoals de bekende missioloog David Bosch schreef:

‘For Paul, suffering is not just something that has to be endured passively because of the onslaughts and opposition of the powers of this world but also, and perhaps primarily, as an expression of the church’s active engagement with the world for the sake of the world’s redemption. Suffering is therefore a mode of missionary involvement.’^{xii}

De kerk verkondigt Christus door in haar eigen lijden het lijden van Christus te tonen. God heeft onze pijn bestemd om deel te zijn van de vertoning van de heerlijkheid van Christus. De armen van de wereld moeten niet onder de indruk komen van de rijkdom en macht van de westerse zending, maar van haar zwakheid en kwetsbaarheid. Gorman schrijft dat een kruisvormige kerk aan de toeschouwende wereld iets laat zien van de contra-intuïtieve kracht van God, die zichtbaar werd in de trouwe en liefdevolle dood van Zijn Zoon.

Nik Ripken is een zendingsveteraan die jarenlang gewerkt heeft in de geestelijke en militaire frontlinie van Somalië, waar de vervolging intens was en gelovige vrienden de marteldood stierven. Zijn ervaringen leerden hem de essentie van christenvervolging: gelovigen die in vervolging leven

benadrukken dat het doel van Satan en zijn vervolgers niet is om de gelovigen te slaan, te martelen of te doden, maar om te zorgen dat christenen hun stem kwijtraken of opgeven, en zo het getuigenis te stoppen. Deze gelovigen vertellen ons, zegt Ripken, dat als ze worden geslagen, verworpen of zelfs gedood, dat reden tot vreugde moet zijn voor de wereldwijde kerk. Immers, deze openlijke vormen van vervolging zijn het bewijs dat de vervolgers gefaald hebben in het tot zwijgen brengen van het getuigenis of het uitdoven van het geloof. Openlijke vervolging is een aanwijzing dat christenen zich niet stil hebben gehouden! De westerse kerk heeft een niet-Bijbelse theologie van lijden en vervolging, schrijft Ripken. De westerse kerk moet terugkeren naar haar Bijbelse wortels en een moedig getuigenis onder de volken omarmen, ongeacht de kosten. Na tweeduizend jaar is de wereldwijde kerk nog steeds geroepen om als *martys* te lijden omwille van haar Heer.^{xiii}

Implicaties voor westerse zending

De hier beschreven theologie van vervolging is een radicale reflectie op het lijden van christenen in de navolging van Christus, die recht probeert te doen aan de ervaring van vervolgte christenen en de tegendraadse boodschap van het evangelie. Tegelijk vraagt ze om een vertaling naar de context van westers kerk-zijn en westerse zending. Zelden zullen gelovigen hebben geloofd en beweerd dat iedere christen in letterlijke zin martelaar *moet* worden. De omstandigheden vragen dat niet van elke discipel. Niettemin schrijft de *Bad Urach Statement*: 'Elke discipel wordt gevraagd om bereid te zijn om in het meest extreme geval het martelaarschap te lijden.'^{xiv} Craig Hovey schrijft in zijn commentaar op Marcus (*A Theology of Martyrdom for Today's Church*): 'Er is geen manier om hen die gedood zullen worden te onderscheiden van hen die dat niet zal overkomen. Elke kerk die zijn identiteit ontleent aan het kruis moet de deugden cultiveren die al haar leden nodig hebben om te sterven omwille van Christus. Elke christen is lid van een martelarenkerk.'^{xv}

Deze theologie van vervolging houdt Westerse christenen een ongemakkelijke spiegel voor en verscherpt nog de dilemma's rond het thema van kostbare zending. Lopen wij het gevaar een gevoel van 'entitlement' en privilege te koesteren en zelfs theologisch te rechtvaardigen door een ongebalanceerde theologie van geborgenheid? Geeft het leven als christen ons aanspraak op zegen en veiligheid, of impliceert het een keuze voor een leven van risico en verlies? Wat heeft de theologie van het delen in Christus' lijden ons te zeggen in onze maatschappij waarin veiligheid, beheersing en consumptie kernwaarden zijn? Hoe beleven we hierin onze eenheid en verbondenheid met medegelovigen wereldwijd (soms ook als collega's binnen één organisatie) die niet anders kunnen dan lijden om Christus' wil? Hoe delen wij, die als leden in één lichaam geroepen zijn met elkaar mee te lijden, in de onveiligheid van onze broers en zussen omwille van Christus?

Een gerelateerd dilemma is dat we ons moeten verhouden tot een juridische en maatschappelijke context waarin risicomanagement normerend is, en waarin een organisatie aansprakelijk kan worden gesteld voor het toestaan van risico's die misschien wel horen bij een ervaren roeping. Enerzijds doet deze aandacht voor veiligheid recht aan het christelijke gebod van de zorg voor de naaste, zowel in preventie als in het bieden van geborgenheid, troost en herstel van trauma. Anderzijds kan het op gespannen voet komen te staan met het gebod van navolging en kruisdragen. Die dubbele roeping herkennen we in de woorden van Jezus. We zijn als schaap gezonden onder wolven en tegelijk roept Jezus zijn leerlingen tot herderlijke zorg, in dienst van de goede Herder die zijn schapen leven geeft in al zijn volheid. Hij riep Petrus in Johannes 21: 'hoed mijn schapen' (de roeping om naar elkaar om te zien) en tegelijk 'volg Mij' (in mijn lijden, zoals de context laat zien). In die paradoxale spanning in het evangelie, de spanning tussen *comfort* en *challenge*, hebben we onze weg te zoeken.

Het evangelie wijst op verschillende mogelijke reacties op vervolging en gevaar. Wat in een situatie passend is vraagt wijsheid en onderscheiding. Er is een tijd van (hoopvol) volharden in het lijden, er is een tijd van opstaan tegen het kwaad, maar er is ook een tijd om te zwijgen en een tijd om te vluchten. Deze keuze hangt mede samen met omstandigheden, en dus ook met moderne mogelijkheden van communicatie en transport. Toegenomen opties leiden tot moeilijker keuzes.

ⁱ Deze bijdrage is gebaseerd op mijn boek: Deijl, Willem van der, *Lijden met Christus, een theologie van vervolging voor de kerk vandaag*, Amersfoort: Manteau/Open Doors, 2024.

ⁱⁱ Sookhdeo, P. (ed.), 'The Persecuted Church', *Lausanne Occasional Paper no. 32*, Lausanne Committee for World Evangelization, Pattaya, 2004, 49.

ⁱⁱⁱ Deze theologische conversatie heb ik geëvalueerd in een masterscriptie onder de titel 'Comfort en challenge en theologie van vervolging' (TU Kampen, 2014 – niet gepubliceerd), waarbij ik mij in het bijzonder heb geconcentreerd op deze bronnen: Fernando, A, *Vreugde vermengd met pijn*, Vaassen: Medema, 2008, en andere boeken van deze schrijver; Penner, G., *In the Shadow of the Cross: A Biblical Theology of Persecution & Discipleship*, Bartlesville: Living Sacrifice Books, 2004; Schirrmacher, T., *The Persecution of Christians Concerns Us All; Towards a Theology of Martyrdom*, Bonn: The WEA Global Issues Series, 2008; Sauer, C. and Howell, R. (eds.), *Suffering, Persecution and Martyrdom: Theological Reflections*, Johannesburg: AcadSA Publishing, 2010; Sauer, Christof (ed.), *Bad Urach Statement, Towards an evangelical theology of suffering, persecution and martyrdom for the global church in mission*, (The WEA Global Issues Series Volume 9), Bonn: Verlag für Kultur und Wissenschaft, 2012, 33; Taylor, W. D. et al.(eds.), *Sorrow & Blood, Christian Mission in Contexts of Suffering, Persecution, and Martyrdom*, Pasadena: World Evangelical Alliance, 2012.

^{iv} Filho, P. M., & M. Amado, 'Preparing both Churches and Local Missionaries: Global South'. In: Taylor, W.D. e.a., *Sorrow & Blood, Christian Mission in Contexts of Suffering, Persecution, and Martyrdom*, Pasadena, 2012. 357-361.

^v Dowsett, R., 'Deliver us from Evil, Biblical-theological Reflections', in: Taylor, W., *Sorrow & Blood, Christian Mission in Contexts of Suffering, Persecution, and Martyrdom*, Pasadena, 2012. 59-64.

^{vi} Vergelijk 2 Kor. 1:5; 4:10-11; Gal. 6:17; Kol. 1:24; Fil. 1:29; 3:8-10.

^{vii} Sauer, *Bad Urach Statement*, 33.

^{viii} Sunquist, Scott W., *Understanding Christian Mission: Participation in Suffering and Glory*, Grand Rapids: Baker Academic, 2013.

^{ix} Newbiggin, Lesslie, *Zending in het voetspoor van Christus*, Sliedrecht: Merweboek, 1989, 37-40.

^x Gupta, Mohit, *Servants in the Crucible: Findings from a Global Study on Persecution and the Implications for Sending Agencies and Sending Churches*, Columbia (SC), 2006.

^{xi} Stott, J. R, *The cross of Christ*. London, 1986, 322.

^{xii} Bosch, David J., *Transforming Mission: Paradigm Shifts in Theology of Mission*, New York: Orbis Books, 1991, 177.

^{xiii} Ripken, N. & K. Nelson, *Biblical Lessons from the Persecuted Church: Bearing His Cross and Building His Church for the Glory of God*, <https://www.yumpu.com/en/document/read/11906288/biblical-lessons-from-the-persecuted-church-nik-ripken>.

^{xiv} Sauer, *Bad Urach Statement*, par. 2.4.2.

^{xv} Hovey, C., *To Share in the Body: A Theology of Martyrdom for Today's Church*, Grand Rapids: Brazos Press, 60.